

HENRYK BARTOSZEWICZ

DOKUMENTY DO POCZĄTKÓW DZIEJÓW DYPLOMACJI POLSKIEJ NA WYCHODŹSTWIE

W związku z publikacją *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939 wrzesień–grudzień*, redaktor Wojciech Rojek, współpraca Piotr Długolecki, Maria Konopka–Wichrowska, Marta Przyłuska, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2007, ss. 637.

Po ukazaniu się pierwszej części tomu 1939 r. *Polskich dokumentów dyplomatycznych* podjąłem dyskusję nad potrzebą i metodą publikowania tej serii dokumentów¹. Pomiąłem jednak wówczas jeden z aspektów tej kwestii — zakres chronologiczny poszczególnych tomów. Komitet redakcyjny *Polskich dokumentów dyplomatycznych* przyjął zasadę, że dokumenty dotyczące jednego roku zostaną umieszczone w osobnym tomie. Wyjątek od tej reguły postanowiono uczynić tylko dla 1939 r. Opublikowanie części drugiej tego „nadzwyczajnego” zbioru dokumentów zrodziło kilka wątpliwości co do celowości reguły „jeden rok — jeden tom” także w innych przypadkach. Należy zadać sobie pytanie, czy tych wyjątków nie powinno być znacznie więcej? Wydawcy przewidują przecież opublikowanie polskich dokumentów dyplomatycznych, co najmniej, z lat 1918–1989. Należało zatem rozważyć wydanie przynajmniej w dwóch częściach tomu dokumentów z 1938, roku brzemiennego w ważne wydarzenia polityczne zarówno dla Polski, jak i Europy. Niestety stało się inaczej; właśnie ukazał się jednotomowy zbiór obejmujący ten rok, wydany według wcześniej przyjętej reguły². W okresie dwudziestolecia międzywojennego takich lat było więcej, m.in. 1923 czy 1934. Względy merytoryczne nakazywałyby na dwie części podzielić także dokumenty 1945 r. Jednocześnie należałoby zastanowić się nad cezurą początkową dyplomacji Polski „lubelskiej”. Z drugiej strony, nie sposób nie postawić sobie pytania, jakimi polskimi dokumentami dyplomatycznymi zostaną wypełnione oddzielne tomy obejmujące m.in. lata 1950, 1951, 1952 itd.?

Wątpliwości może budzić także cezura wewnętrzna, jaką zastosowano przy podziale tomu 1939 r. Data 1 września jest wbrew pozorom tylko jedną z możliwości. Nasuwa się pytanie, czy właściwe jest umieszczenie dokumentów z dni od 1 do 30 września, a więc z okresu kierowania Ministerstwem Spraw Zagranicznych RP przez Józefa Becka, razem z dokumentami dyplomatycznymi polskiego rządu na wychodźstwie. Może należało zrezygnować z tej merytorycznej cezury wewnętrznego podziału tomu i podzielić go na dwie półroczne części (do 30 czerwca i od 1 lipca). Sądzę jednak, że najlepszym rozwiązaniem byłoby przyjęcie jako cezury wewnętrznej daty 1 października, przy czym tom 1939 r. należałoby wówczas podzielić na trzy części, z których dwie pierwsze obejmowałyby okres do 30 września, a trzecia od 1 października do 31 grudnia.

Wstęp do prezentowanego tomu dokumentów, autorstwa Wojciecha Rojka, jest dosyć lakoniczny, chociaż napisany zgodnie z zasadami przyjętymi przez wydawców. Pisząc o strukturze

¹ H. Bartoszewicz, *O potrzebie publikowania polskich dokumentów dyplomatycznych*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 2007, t. 42, s. 287–292.

² Ukazał się właśnie tom dokumentów dotyczących 1938 r. *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1938*, redaktor M. Kornat, Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, Warszawa 2007.

organizacyjnej Ministerstwa Spraw Zagranicznych rządu polskiego na wychodźstwie, Autor podał obsadę stanowisk kierowniczych w resorcie. Sądzę, że należało zastosować analogiczną zasadę w stosunku do placówek dyplomatycznych, nie ograniczając się jedynie do uwzględnienia nazwisk szefów przedstawicielstw dyplomatycznych likwidowanych w wyniku wojny oraz do zamierzonych i do zrealizowanych zmian na stanowiskach ambasadorów i posłów. Interesująco został natomiast opisany epizod dotyczący nieudanej próby odwołania Michała Sokolnickiego, zasłużonego i wybitnego polskiego dyplomaty, ambasadora Rzeczypospolitej w Turcji (s. XI). Stanowi to jeden z licznych przypadków w dziejach polskiej dyplomacji, zarówno w okresie międzywojnia, jak i lat 1939–1945, kiedy o obsadzie polskich placówek decydowały nie względy merytoryczne, a przynależność partyjna lub sympatie polityczne kierujących MSZ lub całym rządem.

We *Wstępie* wyczerpująco omówiono dzieje zasobu aktowego MSZ wytworzonego nie tylko w ostatnich trzech miesiącach 1939 r., ale w całym „okresie francuskim” rządu polskiego na wychodźstwie (do czerwca 1940 r.). Natomiast zbyt ogólnikowo potraktowano, podobnie jak w innych tomach tej serii dokumentów, część wstępu zatytułowaną *Podstawa wyboru*. Zarówno kwerendę archiwalną, jak i wykorzystane wcześniejsze edycje dokumentów dyplomatycznych omówiono tylko zdawkowo. W przypadku archiwaliów ograniczono się jedynie do podania nazw przechowujących je instytucji. Należało podać, obok nazw archiwów, muzeów i bibliotek, przynajmniej także nazwy zespołów akt, z których zaczerpnięto publikowane dokumenty. Natomiast powinny zostać opatrzone, chociaż krótkim komentarzem, dotyczącym ich wartości, dotychczas opublikowane zbiory dokumentów, objęte kwerendą.

Oceny zasad edytorskich przyjętych przez wydawców serii *Polskie dokumenty dyplomatyczne* dokonałem w przywołanym powyżej artykule recenzyjnym³, dlatego tu chciałbym tylko powrócić do jednej kwestii — opisu dokumentów (metryczki) przechowywanych w kalifornijskim Hoover Institution for War Revolution and Peace. Wydawcy w tym przypadku korzystali jedynie z mikrofilmów znajdujących się w zbiorach Archiwum Akt Nowych w Warszawie, ale w publikacji podali jedynie sygnatury zespołów Instytutu Hoovera, pomijając numery mikrofilmów, pomijając tę kwestię także przy omawianiu zasad edytorskich (s. XVI–XVII), co należy uznać za niewłaściwe.

W przypadku oceny edycji źródłowych najważniejsza jest kwestia doboru dokumentów. Opracowany przez Wojciecha Rojka zbiór zawiera dokumenty pochodzące z zasobów: Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego, The National Archives w Londynie i Archiwum Akt Nowych w Warszawie, gdzie przechowywane są także mikrofilmy niektórych zespołów akt znajdujących się w HIWRP. Większość opublikowanych źródeł pochodzi z zespołu akt MSZ, w mniejszym stopniu z zespołów akt polskich placówek dyplomatycznych, głównie ambasad i poselstw.

Zniszczenie w czerwcu 1940 r., na polecenie władz RP, materiałów Centrali MSZ, ambasady i konsulatów polskich we Francji oraz akt, które trafiły do ambasady w Paryżu z innych placówek, spowodowało, że stan zachowania dokumentów dyplomatycznych z „okresu francuskiego” rządu na wychodźstwie jest nader skromny. W związku z tym możliwości Wydawcy w zakresie doboru materiału źródłowego były bardzo ograniczone. Wyjaśnia to między innymi niewielką ilość w zbiorze materiałów do stosunków polsko–francuskich, a biorąc pod uwagę miejsce pobytu władz RP właśnie ich powinno być najwięcej. W tym kontekście dziwić musi stwierdzenie Redaktora mówiące o marginalnym potraktowaniu kwerendy w paryskim Archives du Ministère des Affaires Étrangères (s. XIV). Kwerenda ta powinna być obszerniejsza, jak należy sądzić, najprawdopodobniej pozwoliłaby, przynajmniej częściowo, uzupełnić luki spowodowane zniszczeniem polskich dokumentów dyplomatycznych do stosunków z Francją. O ile w zbiorze znalazły się najważniejsze zapisy rozmów prowadzonych przez ministra spraw zagranicznych, Augusta Zaleskiego i premiera Władysława Sikorskiego z politykami brytyjskim, o tyle wyraźnie odczuwalny jest brak analogicznych materiałów dotyczących rozmów z przedstawicielami rządu francuskiego.

³ H. Bartoszewicz, op. cit., 289–291.

Brakuje między innymi dokumentów związanych z negocjacjami poprzedzającymi zawarcie 4 stycznia 1940 r. polsko-francuskiej umowy wojskowej. Niewiele też możemy dowiedzieć się z dokumentów opublikowanych przez W. Rojka o stanowisku władz francuskich wobec agresji niemieckiej, a zwłaszcza sowieckiej na Polskę.

Polskie dokumenty dyplomatyczne z okresu od 1 września do 31 grudnia 1939 r. cechuje nie tylko skromny liczebnie stan zachowania i rozproszenie miejsc przechowywania, ale także ich specyfika, pod względem formy i treści, charakterystyczna dla materiałów wytwarzanych w tym czasie przez Centralę MSZ (a właściwie dwie Centrale — pierwszą, kierowaną do końca września 1939 r. przez Józefa Becka i drugą, przez Augusta Zaleskiego od października tegoż roku), i — przede wszystkim — przez placówki dyplomatyczne. Były to dokumenty dyplomacji czasu wojny i dlatego przeważały wśród nich depesze, a instrukcje i raporty dotyczyły najczęściej spraw jednostkowych. Wśród materiałów opublikowanych przez W. Rojka w zasadzie nie ma raportów okresowych, z wyjątkiem, charakterystycznego właśnie dla dyplomacji czasu wojny, *raportu końcowego ambasadora w Berlinie*, przygotowanego 10 września 1939 r. przez Józefa Lipskiego w Wilnie (dok. nr 49, s. 43–57). Do zbioru nie trafił natomiast raport końcowy ambasadora polskiego w Moskwie, Wacława Grzybowskiego, ze względu na przyjęte w serii zasady publikowania tylko oryginałów archiwalnych, co w tym przypadku nie wydaje się w pełni przekonywające⁴. W zbiorze rzadkością są także instrukcje o charakterze ogólnym. Znajdują się w nim jedynie: *instrukcja rządu dla placówek dyplomatycznych z 10 października 1939 r.* (dok. nr 169, s. 165–167) oraz *instrukcja dla biur prasowych przy placówkach dyplomatyczno-konsularnych* (dok. nr 187, s. 186–188), przy czym pierwsza z nich była już wczesniej wielokrotnie publikowana. W tym kontekście szczególnie ważny w zbiorze jest *list sekretarza generalnego MSZ, Jana Ciechanowskiego do ambasadora polskiego przy Stolicy Apostolskiej, Kazimierza Papée: działalność, cele plany rządu i MSZ*, datowany 28 listopada 1939 r. w Angers (dok. nr 361, s. 437–443). Dokument ten znacznie szerzej i bardziej szczegółowo, aniżeli wymienione powyżej instrukcje, prezentuje dotychczasową działalność władz RP na wychodźstwie, w tym oddzielnie prace MSZ oraz cele i kierunki działania rządu gen. Sikorskiego, ze szczególnym uwzględnieniem projektowanych akcji dyplomatycznych.

Lektura recenzowanego zbioru nasuwa przede wszystkim pytanie o trafność wyboru dokumentów. Czy umieszczone zostały w nim podstawowe dla tematu materiały źródłowe przechowywane w archiwach? Ważne jest także pytanie, czy opublikowane dokumenty pozwalają na odtworzenie głównych celów polityki zagranicznej władz RP w ostatnich czterech miesiącach 1939 r. i sposobu ich realizacji przy polską dyplomację? W przypadku pierwszego z pytań odpowiedź jest pozytywna. W zbiorze znalazły się ważne dla tematu dokumenty znajdujące się w archiwach objętych kwerendą, której zakres został omówiony we *Wstępie* (s. XIV–XVI). Na drugie pytanie odpowiedź nie może być już tak jednoznaczna, chociażby ze względu na stan zachowania źródeł do dziejów polskiej dyplomacji tego okresu. Nie bez znaczenia są także wspomniane powyżej: ograniczony zakres kwerendy i szywne stosowanie zasad edytorskich w zakresie doboru publikowanych dokumentów. Katalog najważniejszych celów polityki zagranicznej rządu gen. Sikorskiego w okresie trzech pierwszych miesięcy jego istnienia obejmuje sześć zagadnień. Pierwszym z nich było zagwarantowanie rządowi polskiemu na uchodźstwie prestiżu i godności rządu państwa suwerennego oraz posiadającego pełnię praw sojuszniczych. Drugim, utrzymanie i utrwalenie sojuszy z Francją i Wielką Brytanią. Trzecim, obecność możliwie jak najliczniejszego korpusu dyplomatycznego państw neutralnych przy rządzie polskim. Czwartym, organizacja Centrali MSZ i utrzymanie polskich placówek dyplomatycznych w warunkach wojny. Piątym, sprawa opieki na uchodźcami wojennymi. Szóstym, prowadzenie działań na rzecz wydostawania polskich

⁴ Raport W. Grzybowskiego znany jest jedynie z publikacji tzw. Polskiej Białej Księgi, która w 1940 r. ukazała się w trzech wersjach językowych: francuskiej, angielskiej i niemieckiej. *Les relations polono-allemandes et polono-soviétiques an de la période 1933–1939. Recuell de documents officiels*, Paris 1940, s. 223–244.

oddziałów wojskowych internowanych na terenie Rumunii, Węgier i Litwy oraz organizowanie wojska polskiego we Francji. Listę tę można byłoby powiększyć jeszcze o kilka innych spraw, z jakimi borykała się i jakie zamierzała podjąć dyplomacja polska w pierwszych trzech miesiącach działalności rządu gen Sikorskiego, m.in. prowadzenie działalności informacyjnej o czynnościach władz RP na wychodźstwie oraz o sytuacji ludności polskiej pod obydwojma okupacjami czy też dążenie do zbliżenia z Czechami, Słowakami i Litwą oraz zagwarantowanie interesów Polski w Lidze Narodów. Wszystkie te problemy znajdują odzwierciedlenie w dokumentach zamieszczonych w recenzowanym zbiorze, aczkolwiek w różnym stopniu. Najobszerniej udokumentowane zostały kwestie dotyczące: funkcjonowania polskiej służby dyplomatycznej oraz z działań na rzecz utrzymania możliwie licznego korpusu dyplomatycznego przy rządzie RP, losów uchodźców cywilnych i wojskowych oraz stosunków polsko-brytyjskich. Natomiast mniej jest dokumentów ilustrujących stosunki polsko-francuskie i sprawę organizacji oddziałów wojska polskiego we Francji.

Pomimo przedstawionych powyżej uwag krytycznych część drugą tomu *Polskich dokumentów dyplomatycznych 1939* należy uznać za dzieło wartościowe. Swoją wysoką jakość recenzowany zbiór dokumentów zawdzięcza wielkiemu doświadczeniu edytorskiemu Redaktora, Wojciecha Rojka⁵. Należy docenić ogromny wysiłek, włożony w przeprowadzenie kwerendy w aktach polskiego MSZ z ostatnich czterech miesięcy 1939 r., których znaczna część została zniszczona, a pozostałe uległy rozproszeniu i są przechowywane w archiwach znajdujących się w kilku krajach. Część druga, podobnie jak i pierwsza tomu *Polskich dokumentów dyplomatycznych* wyróżnia się starannością korekty i brakiem błędów rzeczowych i tylko z obowiązku recenzenta pragnę sprostować, że Angers nie jest położone „około 300 km na południowy wschód od stolicy Francji” (s. X), lecz na południowy zachód od Paryża.

⁵ W. Rojek opracował do druku wielotomową edycję źródłową, obejmującą protokoły posiedzeń rządu polskiego na wychodźstwie w okresie drugiej wojny światowej. *Protokoły z posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, oprac. W. Rojek, współpraca A. Sucheitz, t. 1–6, Kraków 1994–2003.